

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

Олександр Сушко

Кустарні промисли в Україні періоду непу

Вустарно-ремісничя галузь професійних занять населення як одна з найдавніших форм господарської діяльності різних соціальних груп суспільства завжди мала замкнений сімейно — цеховий характер. Дореволюційна кустарна промисловість не мала кооперативно-колективної форми. Її почали запроваджувати лише за радянської влади¹. Кустарні промисли існували в роки революції та громадянської війни, незважаючи на руйнівну політику воєнного комунізму, націоналізацію і заборону торгівлі. Десятки і сотні тисяч дрібних майстерень були розпорошені на всій території України. Відродженню кустарної і дрібної промисловості сприяла нова економічна політика, яка створила соціально-господарські умови для промислово-ремісничих занять населення. РНК УСРР 21 червня 1921 р. поширив на території республіки постанову РНК РСФРР "Про керівні настанови органам влади стосовно дрібної і кустарної промисловості та кустарної сільськогосподарської кооперації", дозволивши у такий спосіб розвиток кустарно-ремісничих приватних підприємств². Націоналізовані кустарні майстерні до постанови ВУЦВК "Про дрібну і середню промисловість" від 15 лютого 1921 р. не підлягали поверненню колишнім власникам, якщо вони мали показники, передбачені пунктом 2 цього закону (кількість робітників і механічних двигунів перебували в оренді, технічно переобладнані і вдосконалені)³. Решта кустарних підприємств, реквізованих чи конфіскованих державою, підлягала поверненню колишнім власникам. Денаціоналізація кустарно-промислових закладів відбувалась у формі оренди та приватновласницького володіння. Наприклад, колишній власник гільзової фабрики в Києві М.Я. Ройзенман позбувся її 1 січня 1921 р. унаслідок націоналізації, але з 21 липня 1922 р. до літа 1926 р. користувався нею на правах оренди⁴. Обмеження і заборони мали соціально-класове підґрунтя. Критерії, виписані в урядових постановах, допомагали державно-господарським органам відслідковувати капіталістичні ознаки в діяльності кустарів. У літературі 20-х рр. існувало кілька соціально-економічних оцінок кустарної промисловості: трудова, дрібнотоварна, приватнокапіталістична. Зокрема, Ю. Ларін кустарну промисловість зараховував до одного з видів "капіталістичної промисловості"⁵. Кустар, котрий не використовував найманої праці, а жив з власного промислу, збуваючи продукцію самотужки, належав до типу "простого товарного виробника", хоч і приватного, але була й інша форма його діяльності, коли він працював на кошти "капіталістаскупника", виконуючи його замовлення. "Ця капіталістична форма організації дрібної і домашньої промисловості і в місті і на се-

лі, — наголошував Ю. Ларін, — існувала до революції, існує і в теперішній час"⁶. Замовник, якого Ю. Ларін називає "капіталістом", купував за власний рахунок сировину та необхідні матеріали, постачав ними кустаря, а згодом одержував від нього готову продукцію, виплачуючи виробнику "відрядну заробітну платню"⁷. Цей вид діяльності, на його переконання, був "капіталістичною формою організації кустарної промисловості", бо в Україні у такий спосіб кустарі реалізовували 40% продукції⁸. Досить умовне визначення капіталістичного типу, оскільки за основу він брав соціальні критерії (наймана праця і товарне господарство), а не сутнісні ознаки (додаткова вартість, дохід тощо). Можна погодитися з ним щодо того, що кустарне виробництво було приватним і товарно-трудовим.

Для виявлення ознак підприємницької діяльності міського населення важливо, на нашу думку, виокремлювати організаційні форми цензової промисловості і нецензової, тобто дрібної та кустарно-ремісничої. В офіційних статистичних збірниках, а також у різних господарських звітах державних органів влади визначення "нецензова" траплялося досить часто. Якщо цензова промисловість належала до типу фабрично-заводської з використанням певної кількості найманих робітників і наявності механічних двигунів, то дрібна і кустарно-реміснича галузь базувалася на ручній праці з доволі примітивним знаряддям. Про неї не випадково зазвичай кажуть: "кустарна робота". Стосовно її "капіталістичності" — питання складне. Фактично неможливо, на думку М. Воробйова, виділити кустарів, що працюють на замовлення чи ринок від тих, які виробляють продукцію для задоволення внутрішніх потреб власного господарства⁹.

На початку 1921 р. Укркустарпром зафіксував 80 481 кустаря, з них у деревообробній галузі було зайнято 27 578, у текстильній — 40 093, у металообробній — 3223, у обробці різних мінералів — 7689, у переробці продукції тваринництва — 1631, хімічній промисловості — 267¹⁰. За видом діяльності кожна галузь мала характерну спеціалізацію: текстильна (ткацтво, килимарство, в'язання (художнє і промислове), плетення ятерів, трикотажні вироби), деревообробна (меблярство, виготовлення посуду, возів, коліс, бочок, скринь, корзин, речей домашнього побуту), обробітку мінералів (гончарство, виробка смужок, струн, обробка шкір), металообробна (замки, лопати, відра, граблі, вила, борони, серпи, підкови, цвяхи, ліжка), хімічна (друкарські стрічки, фарби, копіювальний папір, чорнила, сургуч, колісні мастила)¹¹. Напередодні НЕПу в країні діяло 25,5% дореволюційної кількості кустарів¹². Серед самодіяльного населення міст господарі становили 447 226, але якщо виділити з них сільськогосподарську групу, а таку методикою застосував А. Хоменко, то суто міських підприємців залишалося 221 000¹³.

У 1924–1925 р., за матеріалами НК РСІ УСРР, в Україні діяло 410 574 приватних кустарно-ремісничих підприємств, з них у силікатній промисловості 10 982, металообробній — 48 220, деревообробній — 53 311, шкіряній — 12 920, текстильній — 32 060, швейній — 157 748, харчосмаковій — 85 114, борошномельній — 67 984 та 4599 — у маслообробній¹⁴.

Нова економічна політика та пільги, надані кустарям у 1925 р., позначилися на зростанні загальної їх кількості. Якщо на початку

січня 1922 р. в Україні їх налічувалося 264 000, то на початку 1924 р. — 314 000¹⁵, а в 1926 р. — 558 000 чол.¹⁶. За переписом міського населення 1923 р. їх було менше, ніж названо А. Хоменком (221 000), тому що він урахував все самодіяльне населення. Якщо виділити самодіяльне населення за промисловими заняттями, то їх було 83 405 чол.¹⁷ За результатами перепису 1926 р. у містах зосереджувалося 180 600 промислових підприємств кустарно-ремісничого типу¹⁸. В липні 1926 р. у містах і дрібних містечках діяло 240 000 кустарів¹⁹. На початку 1922 р. найбільше кустарів було на Поділлі (63 000), а в 1924 р. першість посіла Полтавщина (96 000)²⁰. Міський кустар перебував під постійним наглядом контрольно-ревізійних органів держави і зобов'язаний був одержувати патентний дозвіл на відкриття і діяльність підприємства²¹. За матеріалами періодичних видань, які базувалися на відомостях окружних статбюро чи окрфінвідділів, кількість кустарів у містах значно поступалася сільським. Скажімо, восени 1925 р. на Полтавщині діяли 102 000 кустарів, з них лише 17 000 у містах²². На Чернігівщині міські кустарі становили близько 20% загалу²³, а в Києві було 10 300 підприємців кустарного промислу. В Одесі за даними окрфінвідділу налічувалося 12 283 кустарі, загальна сума доходу яких перевищувала 1 млн. крб.²⁴ Більше половини доходу зосереджувалося у швейників та шкiрoвикiв²⁵.

Таким чином, як свідчать різні джерела (офіційні статистичні та архівні), в кустарно-ремісничій промисловості було зайнято, за одними даними — 469 773 чол. у 1924–1925 рр.,²⁶ а за іншими — 489 423²⁷, хоч траплялася й цифра 496 035 кустарів²⁸. Загальна кількість зайнятих промислами господарств не збігалася з числом закладів, але розбіжність була незначною, тому що власник був фактично і працюючим. Наприклад, з 463 454 промислових закладів 1924/25 р. у містах зосереджувалося 150 000, тобто трохи менше третини²⁹, на селі — 313 450.

Організаційною особливістю підприємницької діяльності кустарів та ремісників була їхня сімейно-господарська ізольованість, неприйняття державно-кооперативних форм господарської діяльності. Кожний кустар головним чином був господарем, робітником і торговцем одночасно, виготовляючи самотужки різну продукцію, реалізуючи її на ринку. На підприємствах приватної промисловості, у тому числі і значної частини кустарних, діяли вимоги щодо оформлення продукції: вона обов'язково повинна була мати пломби, клеймо, тавро, етикетку, ярлик, обкладинку. Товар мав власника, а його приналежність підприємцю визначав відповідний товарний фірмовий знак. З березня 1922 р. РНК УСРР навіть видав спеціальну постанову "Про товарні знаки", на яких мали бути прізвище власника, місце знаходження самого підприємства³⁰.

Система промислової кооперації надавала кустарям відповідні пільги в оподаткуванні та одержанні кредитів, але не змінювала самої організації кустарного виробництва. Наприкінці 1922 р. в Україні діяло 1305 промислових артілей, але після "очищення промкооперації від спекулянтів" їх залишилося в 1923 р. 571, проте після 1925 р. загальна кількість збільшилася до 2000 товариств артільного типу, з них виробничого спрямування — 1700³¹. У липні 1927 р. 1883 промислові артілі згуртували 109 496 кустарів (пе-

реважно міста)³². На Волині з 31 000 кустарів до кооперативних товариств записалися 15 300 господарств³³. З 70 000 кустарів Поділля в кооперації брали участь 12,8%³⁴. На Полтавщині з 102 000 було кооперовано 7 100 господарств³⁵. "Кустар-одиначка", визначення, яке було поширене в 20-х рр. і стало поширеним в повсякденному спілкуванні, було не випадковим. Вони становили 87% промислових кустарних закладів, з двома робітниками — 9,6%, з трьома і більше — 3,4% підприємств³⁶.

Ставлення державних органів до промислових артілей було дещо упередженим. Вони зосереджувались переважно в містах. На цю особливість звертали увагу всі дослідники в 20-х рр., а також періодичні видання. На Київщині 140 з 190 артілей знаходилися в Києві³⁷. Промислові артілі, які охоплювали "нових кустарів", як вважалося тоді, приховували приватну підприємливість дрібних промисловців. В Україні, за даними 11 кооперативних спілок, міські промислові товариства становили 53,3% загальної кількості³⁸. На глибоке переконання І.С. Кондурушкіна промислові артілі працювали переважно на ринок, а не для задоволення суспільних потреб, засновниками їх були "круті підприємці", що маскувалися за фіктивним членством робітників³⁹. За даними перепису 1926 р. з 446 837 кустарів-одиначів, членами промислових артілей були 22 148, з них 10 866 — у сільських районах⁴⁰.

Основна маса кустарів-підприємців зосереджувалася, як ми вже з'ясували, на селі, а в містах вони охопили майже всі види промислово-виробничої діяльності, хоч у менших кількісних пропорціях. Для історичного пізнання важливо виявити не лише загальну чисельність, а також самотність приватного підприємця дрібної кустарно-ремісничої промисловості міста. Соціальний склад кустарів, особливо одинців, виявити неможливо, тому що, власне, вони його і представляли. Деяке уявлення про соціальне походження можна скласти на підставі членства кустарів у промартілях. У 1927 р. їх членами були 12% колишніх селян, 24 — робітників, 49 — типових кустарів, 10,3 — службовців та 4,8% колишніх торговців і промисловців, які "ховалися" там від податків⁴¹. Стосовно національної приналежності кустарів і дрібних підприємців подібного типу, то вона віддзеркалювала загальну тенденцію в приватній промисловості. Обстеження 32 329 кустарів в 20 округах України виявило такий національний склад: українці становили 12,6%, росіяни — 6,6, євреї — 76,8, а решта (німці, поляки) — 0,84%⁴². Серед членів кустарно-промислових кооперативних товариств євреї також переважали: в Києві їх відсоток сягав 69, в Катеринославі — 86, у Ніжині — 57,2, в Одесі — 76,3, в Могилеві-Подільському — 87,6% загального числа кооперативних кустарів⁴³. За переписом 1926 р. серед самодіяльного населення міст "господарів з наймитами" було 17 742, а "господарів з членами родини" — 176 347, "одиначів" — 240 382, що загалом становило 434 471 осіб⁴⁴. Якщо відняти сільських господарів, які мешкали в містечках, займаючись переважно землеробством, матимемо 284 084 дрібних кустарів-підприємців (лісопромисловців, рибпромисловців, деревообробників, шевців, перукарів тощо). Ми попередньо вже з'ясували, що євреї-підприємці переважали з-поміж "господарів", тобто власників дрібних торгово-промислових закладів. У категорії "інші кустарі" налічувалося в Україні 1539 осіб, з них у містах — 1278, а за національ-

ним складом вони розподілялися таким чином: українці становили 285, росіяни — 141, євреї — 1039, інші — 74⁴⁵. Серед "одиначів", тобто "кустарів-одиначок", яких за переписом було 4504, в тому числі в містах 3825, українців налічувалося 1045, росіян — 591, євреїв — 2390, інших національностей — 478 осіб⁴⁶.

Професійних кустарів і промисловців дрібноремісничого типу, за обстеженням ЦСУ 1926–1927 рр. налічувалося 81 437, з них у містах — 63 114, які сплачували податки⁴⁷. Серед них переважали дві професійні категорії: шевці та хутровики (36 394), а в містах вони становили 29 970 чол., тобто майже половину чисельного складу дрібних промисловців⁴⁸.

Соціально-професійну структуру справжніх кустарів можна виявити за матеріалами статистичних довідників та періодичних видань. Професійний склад зумовлений функціонуванням галузей промисловості, традиційними промислами, ринковою кон'юнктурою. Якщо взяти за основу відліку кількісне співвідношення "господарів-одиначів" у місті і на селі, а вони найвичерпніше представляють соціально-економічний тип кустарів-підприємців, то в кількісному плані ситуація схиляється не на користь міських дрібних промисловців. Підприємець-кустар був сільським. Міськими були господарі підприємств у галузі бляшаних виробів, виготовлення шкір та кожухів, головних уборів, а в решті спеціальностей переважали селяни-кустари. Загалом виробництво засобів виробництва становило 8,1%, а засобів споживання — 91,9% всієї продукції кустарної промисловості⁴⁹.

У кустарно-ремісничому підприємстві було зайнято 94,7% робочої сили всієї приватної промисловості⁵⁰, а тому саме ця галузь впливала і на загальний обсяг продукції. В харчовій промисловості кустарно-ремісничя галузь давала 61% (362 млн крб.), у маслоробній — 28,3 млн черв. крб., у виноробстві — 48,9 млн. черв. крб., у текстильно-швейній — 98,1% (108 млн черв. крб.), у хутряній — 97,3% (87,3 млн черв. крб.) всієї продукції приватної промисловості⁵¹. Українська кустарно-ремісничя галузь, на відміну від російської, була менше пов'язана з великою, а відтак орієнтувалася на сільський ринок. Шкіряний промисел, а ним займалося 69 021 кустарів, зосереджувався переважно в містах⁵², хоч сировину підприємці купували в селі, тому що матеріали для вичинки й обладнання коштували дорого. Дубильний екстракт, котрий був дефіцитом на ринку, в 3–4 рази перевищував ціни державної торгівлі⁵³. Відсутність організованої і потужної системи державної шкіряної індустрії, особливо на початку непу та голоду 1921–1923 рр., коли шкіра коштувала копійки, створили сприятливі умови для приватного бізнесу в цій галузі. В Україні почали масово виникати приватні шкіряні заводи кустарного типу — "кадушники", які за рахунок кількості та ефективності виробництва фактично контролювали ринок шкірпродукції⁵⁴. Кустарним способом виробляли на Миколаївщині чоботи, черевики, фургони, одяг⁵⁵.

Кустарі були одночасно виробниками і торговцями, збуваючи на ринку власну продукцію, але зверталися також до посередників. Ця категорія підприємців мешкала безпосередньо в містах, а в обмінних операціях вони посідали особливу роль. "Капіталіст в кустарній промисловості, — наголошувалося в одному з періодичних видань, — займається не лише кредитуванням, але й

постачальницькими, збутовими і посередницькими операціями⁵⁶. Частка посередника в швейному промислі становила 22% в постачанні його сировиною та 19,8% у реалізації готової продукції⁵⁷. Частка приватного капіталу в промислах, особливо в постачанні сировиною артілей, була суттєвою. У меблево-столярному виробництві вона сягала 35,1%, лісопромислах — 27,5, цементно-цегляному — 31,1, хлібопекарському — 36,8, м'ясному — 46,1, кондитерському — 23, а в реалізації продукції артілей приватник посідав 26,2% меблево-столярного виробництва, 33,3 — м'ясного, 39 — кондитерського, 35,2 — хлібопекарського, 39,8% — цементно-цегляного товарообігу⁵⁸.

Упродовж 1924–1927 рр. продукція дрібної кустарно-ремісної галузі посідала 77% продукції всієї приватної промисловості⁵⁹. В містах вироблялося 30% всієї продукції приватнопромислового сектору⁶⁰, а вся місцева промисловість (державна, орендна, приватна) давала 63% валової продукції УСРР весною 1925 р., у тому числі кустарна і приватна — 25%, орендна — 8%⁶¹. Основним ринком її збуту були сільські райони. Зокрема, кустарі продавали на селі 60%, приватна цензова і дрібна промисловість збувала там 90% власної продукції⁶². Якщо цензова (фабрично-заводська) приватна промисловість займала в 1924–1927 рр. пересічно 5,3% всієї продукції цензової промисловості, то дрібна цензова промисловість — 89–91% галузевого її обсягу⁶³. В 1922 р. частка приватного сектору в продукції місцевої промисловості становила близько 25%⁶⁴, а в наступні роки вона стала ключовою в багатьох галузях виробництва.

Розвиток приватної промисловості в українській радянській історіографії висвітлювався в контексті протистояння державного і приватнокапіталістичного секторів. Соціально-економічний аспект, тобто роль і місце приватного промислового підприємництва у формуванні внутрішнього ринку споживних товарів, подоланні безробіття, задоволенні внутрішніх потреб, розв'язанні складних господарських проблем, не досліджувався. Соціалістичні пріоритети і відповідні ідейно-політичні догми не дозволяли партійно-державній номенклатурі об'єктивно оцінити значення приватного сектору в усіх галузях народного господарства. Його існування, незважаючи на економічний потенціал та організаційно-господарські можливості, вважалося тимчасовим явищем.

У 1926 р., коли в державних органах влади та наукових установах обговорювали перспективи розвитку промисловості, розгорнулася навіть дискусія стосовно ролі приватного капіталу. Не заперечуючи його використання, учасники дискусії схилилися до висновку: вивільнити та обмежити приватника в торгівлі, переорієнтувати на промислове виробництво⁶⁵. Всю приватну промисловість поділяли на капіталістичну та кустарно-ремісничу⁶⁶, питома вага першої досягла в 1925–26 рр. 6,1%, в 1926–27 — 3,7%⁶⁷, тобто в політико-економічному сенсі не загрожувала існуванню державного сектора. Наприкінці 1928–29 рр. питома вага продукції приватної промисловості в загальнореспубліканському промисловому обсязі сягала 1,7%⁶⁸, але без кустарно-ремісничої частки. Валова продукція всієї приватної промисловості становила в 1923–24 рр. 30,9%, в 1924–25 — 29,4, 1925–26 — 18,1, в 1926–27 рр. — 15,6%⁶⁹, а тому кустарно-ремісничу галузь відіграла помітну роль у виробництві, хоч і мала примітивну матеріально-технічну

базу. На підприємствах приватної промисловості було зайнято 54% робітників, для яких вона була джерелом існування і матеріального достатку. Темпи розвитку державної промисловості не дозволяли повністю використовувати надлишок робочої сили в містах і селах⁷⁰, а відтак від подальшого функціонування приватного сектору залежало подолання безробіття та розв'язання складних соціально-економічних проблем. Зазначимо, що в 1926 р. промисловість досягала лише 72% довоєнного рівня⁷¹, а тому приватний сектор частково компенсував прогалини загальноекономічного розвитку країни. Частка приватної промисловості в УСРР була дещо вищою від інших регіонів, а також по СРСР: у 1924–25 рр. на 10,8%, а в 1926–27 — на 2,4%⁷². Приватний підприємець в Україні купував продукцію великої індустрії для постачання нею кустарно-ремісничої галузі, не мав такої значної організаційно-економічної залежності від неї, як у РСФРР, орієнтуючи свою діяльність переважно на обслуговування сільсько-го ринку, дбаючи і про міського споживача.

Дрібні промисловці, переважну більшість яких становили кустарі і ремісники, не стали доморощеними "капіталістами" довоєнного рівня. Серед них не з'явилося цукрозаводчиків, тому що ця галузь не підлягала націоналізації, не було і династичних промисловців. У 1926–27 рр. 81,4% кустарів і дрібних промисловців мали 21,4% млн крб. чистого нагромадження⁷³, яке розпорошувалося по ремісничих господарствах. За даними Наркомпраці УСРР, "капіталістичні верхи", які використовували більше трьох робітників і мали понад 2400 крб. прибутку на рік, становили 1,4% (1173 чол.), а "капіталістична група" (більше трьох найманих робітників) — 4,4% (3551 чол.), напівкапіталістична — 15% (12 218 чол.), а решта платників податку належала до капіталістичних елементів серед приватних промисловців⁷⁴. За підрахунками Ю. Ларіна, в СРСР капіталістів було лише 2% населення, які володіли 6% національного доходу⁷⁵. Вони не належали до капіталістів класичного зразка, а були простими товаровиробниками. Організація праці та характер самого виробництва свідчили про функціонування простого товарного виробництва, про існування переважно натурально-споживчого укладу життя дрібних приватних підприємців. Пани, тобто справжні "капіталісти", як висловлювався герой роману М. Булгакова "Собаче серце" Шариков, виїхали до Парижу. В Україні, яка була провінцією Російської імперії, не виникло класичної "української національної буржуазії", а діяв клас підприємців за територіальною ознакою⁷⁶. Не могло з'явитися того, чого не існувало, особливо за умов радянської влади, яка вела "священну війну" з приватною власністю.

1 Лозовий О. Основи кооперації. — Х., 1928. — С.47.

2 Собрание узаконений рабоче-крестьянского правительства Украины (далі — СУ України). — 1921. — №11. — Ст.320.

3 Там само. — 1922. — №7. — Ст.123.

4 ЦДАВО України. — Ф.34. — Оп.11. — Спр. 2722. — Арк.37.

5 Ларин Ю. Частный капитал в СССР. — М.-Л., 1927. — С.111 — 114.

6 Там само. — С.112.

7 Там само. — С.112–113.

8 Там само.

9 Воробьев Н. Частная мелкая (нецензовая) и кустарно-ремесленная

- промышленность СССР...// Частный капитал в народном хозяйстве СССР: Материалы комиссии ВСНХ СССР Под ред. А.М. Гинзбурга. – М.-Л., 1927. – С.72.
- 10 Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Украинского экономического совета СТО. – Х., 1922. – С.308.
  - 11 Там само.
  - 12 Воробьев Н. Вказ. праця. – С.72.
  - 13 Хоменко А. Сучасне українське місто в класовому відношенні (спроба соціальної характеристики). – Х., 1925. – С.30–31.
  - 14 ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.4. – Спр.1309. – Арк.34.
  - 15 Там само. – Ф.3040. – Оп.1. – Спр.1309. – Арк.34.
  - 16 Україна: статистичний щорічник на 1928 рік...С.220–221.
  - 17 Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г...С.60.
  - 18 Україна: Статистичний щорічник на 1928 рік...С.220.
  - 19 ЦДАВО України. – Ф.882. – Оп.5. – Спр.210. – Арк.134.
  - 20 Там само. – Ф.3040. – Оп.1. – Спр.1309. – Арк.34.
  - 21 Важные льготы для городских кустарей и ремесленников// Украинский экономист. – 1925. – 26 мая.
  - 22 Лесин. Кустарная промышленность на Полтавщине// Украинский экономист. – 1925. – 30 окт.
  - 23 Гольдингер Г. Кустарная промышленность в Подольской губернии// Украинский экономист. – 1925. – 8 апр.
  - 24 Сколько в Одессе кустарей? Сколько у них дохода?// Известия. – 1927. – 26 июня.
  - 25 Там само.
  - 26 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2303. – Арк.127.
  - 27 ЦДАВО України. – Ф.2623. – Оп.1. – Спр.3307. – Арк.9.
  - 28 Там само. – Ф.36. – Оп.1. – Спр.496. – Арк.2.
  - 29 Там само. – Ф.539. – Оп.4. – Спр.315. – Арк.2–4.
  - 30 СУ України. – 1922. – №9. – Ст.158.
  - 31 Лозовий О. Вказ. праця. – С.47.
  - 32 Там само. – С.48.
  - 33 Кустарная промышленность на Волыни// Украинский экономист. – 1925. – 1 апр.
  - 34 Гольдинер Г. Кустарная промышленность в Подольской губернии// Украинский экономист. – 1925. – 8 апреля.
  - 35 Лесин. Згадана праця.
  - 36 ЦДАВО України. – Ф.36. – Оп. 1. – Спр. 496. – Арк. 52.
  - 37 Воробьев Н. Частная мелкая (неценовая) и кустарно-ремесленная промышленность СССР...С.224.
  - 38 Див.: Вестник промысловой кооперации. – 1924. – №12. – С.15–17.
  - 39 Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом. – М.-Л., 1927. – С.120–121.
  - 40 Україна: Статистичний щорічник на 1928 рік...С.220–221.
  - 41 ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.1. – Спр.4989. – Арк.47.
  - 42 Там само. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 2,3;18 – 29.
  - 43 Там само.
  - 44 Україна: Статистичний щорічник на 1928 рік...С.56.
  - 45 Там само. – С.56–57.
  - 46 Там само. – С.57.
  - 47 Там само. – С.338–339.
  - 48 Там само.
  - 49 ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3307. – Арк. 11.
  - 50 Там само. – Ф. 36. – Оп. 1. – Спр. 496. – Арк. 51–52.
  - 51 Там само.
  - 52 Там само. – Ф. 3040. – Оп. 1. – Спр. 1309. – Арк. 10.
  - 53 Осипович П. Снабжение частной и кустарной промышленности// Украинский экономист. – 1925. – 14 окт.
  - 54 Гольдингер Г. Положение частной промышленности// Украинский экономист. – 1925. – 16 мая.

- 55 ЦДАВО України. – Ф. 423. – Оп. 2. – Спр. 525. – Арк. 148–150.
- 56 Логвинский М. Финансовое хозяйство промысловой кооперации на Украине// Хозяйство Украины. – 1928. – №11. – С.112–121.
- 57 Там само.
- 58 Там само. – С.115.
- 59 ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3307. – Арк. 9.
- 60 Там само. – Ф. 539. – Оп. 4. – Спр. 315. – Арк. 3.
- 61 Шкатов С. Больше внимания местной промышленности// Украинский экономист. – 1925. – 21 мая.
- 62 Там само.
- 63 Будаев П. Работа профсоюзов на частных предприятиях. – Х., 1927. – С.12–13.
- 64 Шульман И. Государственный и частный капитал в местной промышленности// Хозяйство Украины. – 1924. – №16–17. – С.33–38.
- 65 Изучение роли частного капитала в народном хозяйстве// Украинский экономист. – 1926. – 9 марта; Е.К. Привлечение частного капитала в промышленность// Украинский экономист. – 1926. – 20 марта.
- 66 Свиригин Л. Приватна промисловість України (капіталістична і кустарно-ремісничка)// Большевик України. – 1928. – №18. – С.45.
- 67 ЦДАВО України. – Ф. 828. – Оп. 5. – Спр. 210. – Арк. 3.
- 68 Сігал Б. Приватний капітал на шляху ліквідації// Большевик України. – 1930. – №7. – С.62–75.
- 69 ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2303. – Арк. 53–64.
- 70 ЦДАВО України. – Ф. 36. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 13.
- 71 Там само. – Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 6572. – Арк. 8.
- 72 Муценек Я. Социалистическое строительство за 10 лет октябрьской революции// Экономический вестник. – 1927. – 6 нояб.
- 73 ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3307. – Арк. 17.
- 74 Там само. – Арк. 40.
- 75 Ларин Ю. Частный капитал в СССР...С.246–247.
- 76 Кононенко К.С. Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї. – Мюнхен, 1965. – С.108.

